

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE -Dir/-DUr (<TURUR) EKİ ve İŞLEVLERİ

Murat KÜÇÜK*

Özet: Eski Türkçe ve Orta Türkçe döneminde kullanılan tur- yardımcı fiili, Kıpçak Türkçesi ile Eski Anadolu Türkçesi döneminden başlayarak enklitik bir yapı durumuna gelen -Dir/-DUr ekinin tarihî seyri ve Çağdaş Türkiye Türkçesindeki işlevleri, bu yazının ana konusudur. Türk dilinin her döneminde belgelenen bu gramatikal yapı, dil bilimciler tarafından farklı biçimlerde incelenmiştir. Ancak konu, gramer kitaplarında ve dil bilgisi terimleri sözlüklerinde çeşitli terimler altında açıklanmış; fiilden ek hâline gelen bu dilbilgisel birimin türlü işlevleri, yeterince ortaya konulamamıştır. Yazıda bu sorunlar üzerinde durulmakta; tur- yardımcı fiili ile -Dir/-DUr bildirme eki, tarihî Türk dili sürecinde örnekler ile birlikte işlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Yardımcı fiil, bildirme eki, yapı bilgisi, enklitik, tarihî Türk dili.

From Historical Turkic Languages to Turkish the copula -dir/-dur (<turur) and Its Functions

Abstract: Auxiliary verb tur-, which was used in terms of Old Turkish, Middle Turkish, and historical process of suffix -Dir/-DUr, that became an enclitic structure beginning from Kipchak Turkish and Old Anatolian Turkish, and functions in modern Turkey Turkish, is the main subject of this article. This grammatical structure, which is determined in all terms of Turkish language, was examined by linguists in different forms. But this subject was revealed with various terms in grammar books and dictionary of grammar terms; various functions of verb could not be brought up sufficiently. These problems are emphasized in the article; auxiliary verb tur- and the copula -Dir/-DUr is worked with examples in process of historical Turkish language.

Key words: Auxiliary verb, copula, morphology, predicate, enclitic, historical Turkish.

1. Giriş

Ortak Türk dili döneminden beri varlığı belirlenen bu gramatikal yapı, Türkiye Türkçesinin tarihî dönemlerinden birini oluşturan Eski Anadolu Türkçesinde

* Dr., Ankara Üniversitesi.

süreklilik fiili *dur-ur* (*tur-ur*)¹ yanında genellikle *-dur* biçiminde yüklem eki olarak kullanılmıştır. Bu çekimli fiil, Harezmi Türkçesinden başlayarak hece yutulması (haplology) sonucu isim soylu kelimelere, fiil zaman çekimlerine ve kiplik ifadelere ek olarak gelmeye başlamıştır.

Eski Türkçede yardımcı fiil olarak kullanılan *tur-* fiili, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde gittikçe enklitik bir biçim olarak kullanılmaya başlanmış, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde tamamen ek biçimine gelerek, hem isim soylu kelimelere hem de çekimli fiillere eklenerek çeşitli işlevler kazanmıştır. Ancak fiilin bu işlevleri, yeterince ortaya konulmadığı gibi, gramer kitaplarında ve dil bilgisi terimleri sözlüklerinde de çeşitli terimler altında ele alınmıştır. Bu çalışmada, Eski Türkçe, Orta Türkçe döneminde kullanılan *tur-* yardımcı fiili ve bu fiilden Kıpçak Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi döneminden başlayarak enklitik bir yapı hâline gelen *-Dir* ekinin tarihî seyri ve Çağdaş Türkiye Türkçesindeki işlevleri üzerinde durulacaktır.

Bazı Türk gramercileri tarafından bu gramatikal yapı, isim soylu kelimelerin yüklem (predicate) olarak kullanımını sağladığı için *isim fiili*² olarak adlandırılmıştır. Genellikle ya “isim fiili” ya da “ek eylem” çekimi altında verilen bu yapı, gramerlerde *i-* fiilinin dört çekiminden [geniş zaman, şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart] geniş zaman çekiminde ele alınıp anlatılmaktadır. Batı Türkolojisinde *copula* (İng. *copula*, Alm. *kopula*, Fr. *copule*) terimiyle adlandırılan bu gramer birimi, Türk dil biliminde ise çeşitli terimlerle karşılanmaktadır:

“*koşaç* (Alm. *kopula*, Fr. *copule*, İng. *copula*). Yükleme özneye bağlayan öge, Türkçe’de ekeylemin üçüncü kişi eki *-dir*, *koşaç* (bildirme koşacı) olarak kullanılır; *değil* biçim birimi, olumsuzluk koşacıdır.” (Vardar 1998: 144).

“*bildirme eki* (Osm. *edât-ı haber*, *edât-ı isnâd*, Fr. *copule*). Sonuna eklendiği yükleme olumluluk veya olumsuzluk, süreklilik, kesinlik, kuvvetlendirme ve ihtimal kavramları veren, isim soylu yüklemi özneye bağlayan öge. Bugünkü Türkçe’de bildirme eki, *durmak* fiilinin geniş zamanının (*dur-ur*) eklenmesiyle meydana gelen *+Dir* ekidir; olumsuz *değil* kelimesiyle yapılıdır. Bu aslında cevher fiilinin geniş zamanının 3. tekil şahsında kullanılan ektir; çekimli fiillere eklendiği

¹ “Haplologie’nin metnimizde en önemli örneği predikat eki olarak kullanılan ve *tur-* fiilinden gelen *-durur*’dur. Bu ekin *-durur* şekli yanında *-dur* şekli de bulunmakta ve çokça kullanılmaktadır: *mazûrdur* ŞD 90-13, *senûndür* ŞD 95-10, *mürâidür* ŞD 179-7, *dervîşdür* ŞD 158-1, *nüktedândur* HR 112, *güneşdür* AD 15-10” (Timurtaş 1977: 63); “Tabii bu fiil *t-d* değişmesi ile Batı Türkçesine *durur*, *dururlar* biçiminde geçmiştir.” (Ergin 1985: 316).

² “*i-* fiili Türkçenin ana yardımcı fiili’dir. Bu fiile cevher fiili de denir. Ek fiil adı da verilir. *i-* fiili güdük bir fiil olmakla beraber hem isimlerle hem de fiillerle kullanılır. Fiillerle kullanılıncaya birleşik çekim yapar. İsimleri fiilleştirdiği için bu fiile isim fiili diyoruz: *güzel idi, iyi imiş gibi*.” (Ergin 1988: 329).

TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE
-Dir/-DUr (<TURUR) EKİ ve İŞLEVLERİ

zaman ise “kuvvetlendirme ve ihtimal eki” fonksiyonunu kazanır.” (Topaloğlu 1989: 41).

“*bildirme eki* (Alm. *Kopula*; Fr. *copule*; İng. *copula*; Osm. *haber edatı, edat-ı haber, edat-ı isnâd*) *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden (*tur-ur*) çıkan, yüklemi özneye bağlayan, ekleşip ünlü ve ünsüz uyumlarına giren, ek-fiilin bildirme kipinin teklik ve çokluk üçüncü şahıs çekimlerine gelerek anlamı kuvvetlendiren +Dir/+DUr eki: *olgundur, çalışkandır, siyahtır, çocuktur, yakındır, değildir* vb. Bu ek, bazı bildirme ve tasarlama kiplerinin de sonuna gelerek oluş ve kıışa süreklilik, kesinlik, güçlü bir ihtimal kavramları katar.” (Korkmaz 2003²: 42-43).

“*bildirme ekleri i-* ek-fiilinin şahıslara göre çekiminde kullanılan ad cümlelerinde özne ile yüklem arasında yargı bağı kuran ekler. Bu ekler 1. şahıs teklik ve çokluk çekimleriyle, 2. şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde zamir kökenli -Im/-Um, -Iz/Uz, -sIn/-sUn, -sInIz/sUnUz, 3. şahıs teklik ve çoklukta -Dir/-DUr, -DirIAr/-DUrIAr’dır: *Çalışkan-ım, iyi-yim, doğru-yum, tatlı-sın, kim-sin? çocuksun, yakın-dir, güzel-dir* vb. Bildirme ekleri, olumsuz yargı için *değil* kelimesi üzerine getirilir. *değil-im, değil-iz, değil-sin, değil-siniz, değil-dir, değil-dirler.* vb.” (Korkmaz 2003²: 43).

“*ek fiil* (Alm. *Verbum Substantivum, Kopula Verbum Prädikativum*; Fr. *verbe substantinif, verbe copule, verbe prédicatif*; İng. *substantive verb, predikative verb, verb of predication*; Osm. *cevher fiili*) Eski Türkçede *er-* yardımcı fiilinin *er->ir->i-* biçiminde ekleşmesinden oluşan, ad soylu kelimelerin yüklem olarak kullanılmasını sağlayan ve birleşik fiil çekimlerinde de görev alan fiil. Şahıslara göre çekiminde +Im/+Um, +sIn/sUn, +sI-nIz/+sUnUz, +DirIAr/+DUrIAr şekillerine girer: *çalışkan+ım, çalışkan+sın, çalışkan+dır, çalışkan+ız, çalışkan+sınız, çalışkan+dırlar* gibi. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, ek-fiilin 3. şahıs teklik ve çokluk çekiminde eski bir *tur-* yardımcı fiilinin ekleşmesinden oluşan +Dir bildirme eki kullanılmaktadır.” (Korkmaz 2003²: 81).

Yukarıdaki terim sözlüklerinde konu oldukça karışık olup, özellikle Z. Korkmaz tarafından *bildirme eki* altında +Dir/+DUr eki işlenmiş, *bildirme ekleri* terimi altında ise hem -Dir/-DUr eki hem de *i-* fiilinin geniş zaman şahıs ekleri verilmiştir. Konu, bu terimlerin dışında bir de *ek-fiil* başlığı altında ele alınıp işlenmiştir. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Türk gramerlerinde konu bütünüyle anlaşılammış; iki ayrı biçim birimi birbirine karıştırılmış ve +Dir/+DUr biçim birimi, birçok gramer terimi altında açıklanmaya çalışılmıştır.

2. Eski Türkçe, Ortak Türkçe ve Tarihî Türk Lehçeleri Metinlerinde *tur-* Fiilinin Yardımcı Fiil Olarak Biçim ve Kullanımı

Türk dilinin en eski dönemlerinden beri kullanılagelen bu yapı, ilk dönem tarihî metinlerde yardımcı fiil olarak geçmektedir. Orhun ve Uygur metinlerinin dilinin işlendiği *Eski Türkçenin Grameri* adlı kitabında Gabain, *tur-* fiilini, *är-*, *bol-* fiilleri ile aynı başlık altında yardımcı fiil olarak ele alıp incelemiştir: “Tabiatları gereği, hiçbir zaman zarf fiillerle değil, çekimli fiillerle, yani tercihen isim durumunda

olanlarla ve bundan dolayı da diğer bütün isim çeşitlerine bağlanırlar.” (Gabain 1988: 87-88). Ancak Gabain, *tur-*’un yardımcı fiil olarak çok seyrek geçtiğini belirtir: *näçükün tur-ur munitäg* (Suv. 627, I) “niçin böyledir?” (Gabain 1988: 88). Bu örnek, Eski Türkçe üzerine çalışanlar tarafından *tur-* fiilinin bildirme işlevi için gösterilmiştir³. Gabain 1988’te *tur-*’un yardımcı fiil olarak daha çok ‘mevcut olmak’ anlamında kullanıldığı zikredilmektedir: *kadğuta turup* (Suv. 622,5) “kaygıda olup” (Gabain 1988: 88).

Talat Tekin’in *Orhon Türkçesi Grameri* adlı kitabında *tur-* fiili, birleşik zaman çekimleri arasında yer almaz (Tekin 2000: 191-194). Ayrıca yine aynı kaynakta, “Birleşik Eylemler” başlığı altında da bu fiil bulunmamaktadır (Tekin 2000: 99-101). Buradan anlaşılacağı üzere, Orhon metinlerinde *tur-* fiili, yardımcı fiil olarak geçmez, bunu Gabain 1988’de verilen örnekler de destekler. Burada geçen örneklerin hepsi Uygur metinlerinden alınmıştır.

Uygur dönemi metinlerinde de *tur-* fiili birleşik zaman çekimlerinde kullanılmaz, yardımcı fiil olarak kullanılır (Tezcan 1983: 147a): “*ertimlig turur.. öz yaş kentü ürlüksü(z)*” 1/1 (Tekin 1976: 39); “... *azlanmaq turur.*” 41/46, 47 (Tekin 1976: 94). Bu metinde *tur-* fiili, yardımcı fiil olarak isim soylu kelimelerle veya zarf-fiil ekli bir fiille kullanılmıştır. Burkan muhitinde yazılan Uygur metinlerinde yardımcı fiil olarak kullanılır: “*Sansar uçü tüpükginçe pek menggü turur.*” ‘Samsāra’nın ucu sona erinceye kadar, sağlam, ebedî durur.’ 9 L3-16 (Arat 1991: 72-73); “*s usik teg şağılayu turur* (.)” ‘ş harfi gibi çağlayıp durur’ 11 Metin 501 (16) (Arat 1991: 112-113); “*tengri kolu telim turur.*” ‘tanrının eli çoktur.’ 11 Metin 501 (17) (Arat 1991: 112-113); “*36 yarmanayın tiser-sen yasğak turur / aşayın tiser-sen idiz turur.*” ‘Tırmanmak istersen, düzdür; aşmak istersen, yüksektir.’ (Arat 1991: 286-287).

Karahanlı dönemi metinlerinde, *tur-* fiili geniş zamanda çekimlenmiş biçimiyle (*turur*), isim cümlelerinde yüklem görevi taşır; yani isim soylu yüklemi zamana ve şahsa bağlayarak bildirme işlevi görür (Hacıeminoğlu 1996: 201). Ancak burada verilen örnekler *Kutadgu Bilig*’den alınmış olup oldukça sınırlı sayıdadır:

“*hamd u sipas-ü minnet ve öküş ögdi tengri azze ve cellaka kim ulugluk idisi tükel kudretlig padişah turur* (KB-1)” (Hacıeminoğlu 1996: 201).

“*ma`lum kılığ kitabın yakşı azızrak turur* (KB-12)” (Hacıeminoğlu 1996: 201).

Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinden olan *Kutadgu Bilig*’de *tur-* fiili bildirme işlevinden çok, genellikle zarf-fiille genişletilmiş yapılara gelerek birleşik fiil oluşturur: “*bağa tur-* “bakıp durmak, takip etmek”: *sanga men kereking bağa turğa men - kamuğ işleringni seve kılğa men* (69-541)” (Ercilasun 1984: 86).

³ “Esas yardımcı fiiller: *er-*, *bol-* ve pek az olarak *tur-*. a) Doğrudan doğruya isim cümlelerinin yüklemine teşkil etmek üzere isim ve benzerleri ile birleşirler: *neçükün turur munitæg* ‘neden böyle bunun gibidir.’” (Tekin 1992: 98).

TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE
-Dir/-Dür (<TURUR) EKİ ve İŞLEVLERİ

Diğer örnekler ise şöyledir: *birü tur-*; *kılu tur-*; *kite turma-*; *ögrenü tur-*; *öyü tur-*; *yağa tur-* vb. (Ercilasun 1984: 86).

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemi kaynaklarında *tur-* fiili, *Atabetü'l-Hakayık*'taki *-ptur* biçimi dışında genellikle yardımcı fiil⁴, bazı Uygur dönemi metinlerinde ise yüklem olarak kullanılmıştır⁵. Ancak Eski Türkçe dönemi metinlerinde bildirme, genellikle isim soylu kelimelerin sonuna getirilen zamir kökenli kişi ekleri ile sağlanmaktadır⁶. Bu tarihî Türk lehçelerinde *tur-* fiili üç işleviyle metinlerde kullanılmış⁷; yardımcı fiil ve bildirme işlevi yukarıda örneklerle işlenmiştir. *tur-* fiilinin enklitik olarak *-ptur* zaman eki işlevi örneğine, bu dönemde sadece *Atabetü'l-Hakayık*'ta rastlanmaktadır: C49 507 '*ayıbka koyuptur halayık ara / 508 galat ma nilerni ayıtımış yana* (Arat 1992: 81).

tur- fiilinin yardımcı fiil ve bildirme işlevleri yanında enklitik olarak fiil çekimi biçiminde kullanımı, daha çok Harezmi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmaktadır.

"*tur-* fiili Harezmi Türkçesinde şu örneklerde zarf-fiil ekiyle birlikte, eylemin bir anlık oluşu veya sürekliliği tarzında birleşik fiiller oluşturur: "*öz işindä bir ança sakınu turdı*" '*öz işini birazcık düşündü*' (HŞ 10v:5); *-a turur män* biçimi ise şimdiki zaman olarak kullanılır." (Eckmann 1996: 25).

⁴ "*är-* 'ermek, ulaşmak', *bol-* 'olmak, tam olmak' ve *tur-* 'kalkmak' fiilleri, sık sık kullanıldıkları için, tam anlamlarını kaybettiler ve muhtemelen tasvirî yardımcı fiil, sonra tasvirî fiil ve nihayet gerçek yardımcı fiil durumuna geldiler (Gabain 1988: 56). Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde de anlamlı kelimelerden görevli kelimeye oradan da enklitik yapıya doğru bir eğilim söz konusudur.

⁵ "Bildirici umumiyetle *er-* ve pek az olarak *tur-* fiilinden teşkil edilir: *köngülümüz busuşuz+un kadğusuz+un turzun* 'gönlümüz elemsiz ve dertsiz olsun' (M I 28, 28)" (Tekin 1992: 102).

⁶ "**Ad Asıllı Yüklem:** Ad asıllı yüklemde yalnız durumda bir ad, bir sıfat, bir zamir, bir eylem adı, bir eylem sıfatı ya da benzeri bir sözcük bulunur. Yüklem bağlayıcısı ise yardımcı eylem ya da sona alınmış bir zamirdir." "*türük bodun tokurkak sän*" '*Türk halkı, (sen) tokgözlüsün*' (KT G7) (Tekin 2000: 208). "Eski Türkçe'de bir isim cümlesinin bildirme eki (kopula) alması zaruri değildir, çünkü bunun için, henüz bu dilde şahıs veya işaret zamiriyle eş olan zamir menşeli bildirme ekleri kâfi gelir: *kim sän* "kimsin?"; *Mäniş ol* "benimdir" vb. (Gabain 1988b: 49). "Esasen *är-*, *bol-* ve yerine göre *tur-* fiilleri, tamamıyla diğer fiillerde olduğu gibi, ilgili bildirme, zaman ve diğer ekleri ile birlikte bildirme (kopula) vazifesini görürler: *näçükün turur munitäg* 'Niçin böyledir?' (Gabain 1988b: 49). Eski Türkçede *er-*, *bol-* ve *tur-* gibi yardımcı fiiller olmadan da, zamirlerin kullanımıyla isim soylu kelimelerin yüklem olması söz konusudur. Bu durum, Türkiye Türkçesindeki *çalışkan-ım,-sın, -ız, -sınız...* örneklerindeki bildirme eklerinin *er-* fiilinin enklitik biçiminden değil de, zamir kökenli kişi eklerinden gelmiş olduklarını düşündürmektedir. Bu tür kullanım, çağdaş Türk dili lehçelerinde de mevcuttur.

⁷ "Bir kısım tarifî yardımcı fiiller de asıl mânâlarını kaybedip esas fiilin mânâsında değişiklik yaparlar: "*-u: alta-yu tur* 'aldatıp durmak' (Tekin 1992: 98).

Zarf fiil + turur (daha sonra bu olmadan da) + şahıs zamirinin yan yana gelmesiyle teşkil edilir. Bu yapı şimdiki zamanın ifadesi olarak yer alır:

-a (-u, -yu) turur + şahıs zamiri:

Tkl.	1. bara turur män “gidiyorum, gitmekteyim” 2. bara turur sän 3. bara turur
Çkl.	1. bara turur miz 2. bara turur siz 3. bara tururlar

Anlam: Şimdiki, şu andaki eylem: Msl. *Qanda kaçıp bara turur sän* “nereye kaçıp gidiyorsun?” (Rab. 12v:3), *bu eviñ yıkuqlarını işläh kılı turur miz* “bu evin yıkıklarını ıslah (tamir) ediyoruz” (NF 436:13) (Eckmann 1996: 33). Ancak bu şimdiki zaman şekli 14. asır metinlerinde henüz oldukça seyrek. 14. asır metinlerinde geniş zaman yerine kullanılan bu şekil, ilkin Çağatayca’da genel şimdiki zaman şekli hâline geldi (Eckmann 1996: 33).

-tur fiilinin -p zarf-fiil ve şahıs zamirleri ile belirli geçmiş zaman anlamında kullanımı da bu dönem metinlerinde yaygındır.

a) Neticeleri devam etmekte olan tamamlanmış eylem:

“*ekki tewä satgın alıp turur män, biriñä siz mingäy siz*” ‘İki deve satın aldım (almışım), birine siz bineceksiniz (binin)’ (NF 23:10) (Eckmann 1996: 34).

“*arşını Tanrı ta ‘älä kızıl yäkütün yaratıp turur*” ‘Tanrı taala arşı kızıl yakuttan yaratmıştır’ (Mi’r 24: 12) (Eckmann 1996: 34).

b) Başlanmış hâlâ devam etmekte olan eylem:

“*Päygämbär ewiñä kirdi, bakar, bir za’ıfa oturup turur*” ‘Peygamber evine girdi, bakar (baktı), ki bir kadın oturmaktadır’ (NF 33:13) (Eckmann 1996: 34); “*kamuqları saña küdüp tururlar*” ‘hepsi seni beklemekte dirler’ (Rab. 244 v:21) (Eckmann 1996: 34).

Bu dönem metinlerinde -p turur ärdim biçiminde, belirli geçmiş zamanın hikâyesi olarak da kullanılmaktadır: “*Şan ‘ä atlıg el bar ärdi, ol elkä Äbrähä atlıg kişini beg kıluş turur ärdi*” ‘Şan’a adlı bir memleket vardı, Ebrehe adlı bir adamı memlekete bey yapmıştı’ (NF 41: 5) (Eckmann 1996: 34).

tur- fiilinin yardımcı fiil ve tasvir fiili işlevlerine ek olarak, esas fiile getirilen zarf-fiil ekiyle -a (-u, -yu) turur men~sen~miz... biçiminde şimdiki zaman ifadesi ve yine zarf-fiil ekiyle -p turur men~sen~miz... biçiminde belirli geçmiş zaman ifadesi kullanımlarına, Harezmi ve Eski Kıpçak Türkçesi metinlerinde rastlamak mümkündür. Bunun yanı sıra, nadiren birleşik zaman çekimlerinde de kullanılmıştır: “*ol evge kayda Christus yat-ır tur-du* 123, 4 ‘Kristus’un yattığı eve’ (Gabain 1988a: 102).

TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE
-Dir/-Dür (<TURUR) EKİ ve İŞLEVLERİ

Eski Kıpçak Türkçesi metinlerdeki kullanımı, Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımlara oldukça yakın bir durum izler: “**tur-** fiili Kıpçakçada, 1. “durmak” anlamında müstakil olarak fiil durumunda, 2. bazı isimlerle birlikte yeni bir fiil teşkilinde, 3. isim cümlelerinde bildirici durumunda, 4. yardımcı fiil durumunda bulunmaktadır. Yardımcı fiil olarak da kullanılışı çeşitlidir, *-a*; *-p* zarf-fiillerinden sonra yeni bir fiil teşkil ettiği gibi, ayrıca şimdiki ve geçmiş zaman kiplerinde zaman ifadesinde de kullanılmaktadır⁸.” (Karamanlıoğlu 1994: 149).

-a tur-

öre tur- TZ 36b 8, 67B 12vb.

örü tur- T 83 (43) (Karamanlıoğlu 1994: 149).

-p tur-

burulup tur- CC 138, 16 ‘burulup durmak’ (Karamanlıoğlu 1994: 149).

“Türkçede isim cümlelerinde bildirme bağı olarak aslında her halde *er-* ve daha sonra bunun yerine geçerek beraber kullanılmaya başlayan *tur-* yardımcı fiilleri bulunmakta idi. Zamanla *er-* yerine *tur-* fiilinin geçmesi gibi, *tur-ur* şeklinin, benzer hecelerden birinin düşmesi ile *-tur* şeklinde eklenerek kullanılmasına başlanmıştır. Sonraları bu ek fiillerde getirilmeden sadece şahıs zamirlerinin veya bu zamirlerden çıkan eklerin kelimeye eklenmesine başlandığı görülmektedir.” (Karamanlıoğlu 1994: 151). “Kıpçak sahası eserlerinde “turur” şeklinin bildirme bağı olarak kullanımına yalnız CC’da rastlanmaktadır. Fakat eklenmiş şekli (*-tur/-tür* vb.) buna oranla daha çoktur:

⁸ “**Şimdiki zaman:** *-a-dir* <*-a-turur* Kıpçakçada hem şimdiki zaman (hâl-i hazır) hem gelecek zaman ifade eden geniş zaman eklerinden başka, iki şimdiki zaman şekli daha görülmektedir. Bunlardan biri duyulan geçmiş zaman ifade eden *-p-tur* şekli gibi *-a/-e* zarf-fiil (gerundium) şekline *-dir* /*-dir* (<*turur*) getirilmek sureti ile teşkil edilen *-a dir* şeklindedir. Şimdiki zaman kipinin CC’da da geçen bu şekli için TZ’de gerek olumlu ve gerek olumsuz *-may-dir/-mey-dir* şekilleri için “Tatar lûgatinde denir” denilmektedir (TZ 44a, 52a): *ala-dir-men* TZ 44a-b; *kele-dir-seng* TZ 53b; *okıya-dir* KK 38; *bovuzlay-dir-biz* TZ 53b; *söyley-dir-siz* TZ 53b; *başkay-dir-lar* TZ 53b (Karamanlıoğlu 1994: 128-129).

Geçmiş zaman olarak kullanımı: *-p-tir*; *-p-tur* <*-p turur*. “*-p* zarf-fiili şeklinin *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman şekli *turur* ve benzer hecenin düşmesi ile meydana gelen *-tur* bildirme eki ile kullanılması ile teşkil edilen geçmiş zaman şeklinin CC’da hem *-p turur* ve hem *-ptur* şeklinde hem de *-tur* da düşmüş olarak çekilişine rastlanmaktadır. TZ’de *-miş* ile birlikte “görülen değil işitilen şeyi haber vermek için” kullanılan yani duyulan geçmiş ifade eden bu şekil (53a), diğer Kıpçakça gramerler gibi zarf-fiillere “*dir*” eki getirilmesi “duraklamak ya söze güzellik vermek içindir” diye izah edilmiştir (71b).

kelip-tir-men TZ 53b, KK 11, küyüp turup-tir-min CC 148, 18; içip-tir-sen CC 142, 18; bolup-tur CC 148, 8; kelip-tir-biz TZ 53b; kelip-tir-siz TZ 53b; kelip-tir-ler TZ 53b (Karamanlıoğlu 1994: 124).

a. *turur*:

“*barça haķıl bilik turur*” CC 141, 13;

“*andan ulam bar barça bolğan turur*” CC 148,6;

“*kerek turur*” CC 148, 15. (Karamanliođlu 1994: 151-152).

b. *-tur/-tür; -tur/-tir; -dur/-dür; -dur/-dir*

Bütün Kıpçak eserlerinde *turur*'un ekleştiiği ve ünlü-ünsüz uyumlarına tâbi olarak kullanıldığı görölmektedir:

“*kertilik bizde yok-tur*” CC 124, 30; “*hayda-tur ol kim toħtı*” CC 122, 39; “*kerek-tur*” CC 39, 14; “*aç-tur-men*” CC 24, 19; “*aç-tur*” EH 8; “*çok-tur*” EH 78.

“*kerek-tir-biz*” CC 125, 39. “*neçik-tir*” TZ 82b 3;

“*anın canı astrı arı-dur*” CC 124, 21; “*Tengeri küçlü-dür dağı yarlığançlı-dur*” CC 124, 32; “*bi tanda turası-dur*” TZ 66b; “*(bi) burnı uzun-dur*” TH 79a, EH 140; “*bi arslan-dur*” KK 27; “*Sançar arslan-dur*” EH 122; “*bi sening karındaşing-dur*” KK 27.

“*yazış bu kün-dür*” TZ 67a; “*Sançış bu kün-dür*” EH 122; “*bi kulumı töydiresi-dür*” TZ 79a; “*(bi) közi sürmeli-dür*” TZ 79a, EH 140.

“*alar alđışlı-dır*” CC 123, 28 (*krş.* *alđışlı-tur* CC 123, 27; “*bi artunda-dır*” TZ 66b. “*sulğanın kulu-dır*” KK 44.

“*bi öyle-dir*” TZ 66b; “*bi ne özden kiçi-dir*” TZ 84b; “*evde kim-dir*” EH 122; “*öyde kim-dir*” TZ 67a; “*Kim-dir turğan*” TZ 68a; “*Tağrıdnın evi-dir*” KK 44; “*sizin bile-dir*” KK 45 (Karamanliođlu 1994: 152). Ancak Kıpçak sahasında bildirme bağı isim soylu kelimelerin sonuna getirilen zamirlerle de sağlanmaktadır: *yazuklı-men* CC 121, 1 (Karamanliođlu 1994: 152).

Yukarıdaki örneklerde de göröleceği üzere, *tur-* Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde yardımcı fiil, tasvir fiili ve pek seyrek olsa da ‘*turur*’ biçiminde cümle bağlayıcı olarak bildirme işlevinde kullanılmıştır. Kıpçak sahası metinlerinde ise, yardımcı fiil ve tasvir fiili kullanımı yanında, hece yutulması sonucu ekleşerek *-ptur-men~sen~siz...* ve *-a tur-men~sen~biz...* biçimlerinde şimdiki zaman ve geçmiş zaman kiplerini karşılamak üzere, fiil zaman çekimi görevi de üstlenmiştir. Kıpçakça eserlerde cümle bağlayıcı olarak ‘*turur*’ biçimi yanında daha çok enklitik olarak *-tir* ve *-dir* biçimlerinde bildirme işlevinde kullanımı, Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerindeki kullanımıyla paralellik gösterir. Denilebilir ki, *tur-* fiilinin enklitik olarak kullanımı, *Atabetü'l-Hakayık*'taki ‘*koyuptur*’ örneği hariç tutulursa, ilk defa Kıpçak Türkçesi metinlerinde ortaya çıkmıştır. Ancak bu metinlerde ‘*turur*’ biçimi daima ötümsüz ünlü taşıırken, ekleşmiş biçiminin ünlü-ünsüz uyumlarına göre çeşitli değişken biçimleri bulunmaktadır.

TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE
-Dir/-Dür (<TURUR) EKİ ve İŞLEVLERİ

3. Eski Anadolu Türkçesinde Biçim ve Kullanımı

XVI. yüzyılda yazılan Arap harfli Türkçe gramerde +*Dir* harf olarak kabul edilmiştir: “Dür (dur) harfdür ki haber ma'nasın ifade eyler: *Zeyd kıyımüdür* demek gibi.” (Atalay 1946: 85).

Haberin geniş zaman hâlini ifade için kullanılan 1. ve 2. şahıs ekleri, şahıs zamirlerinden; 3. şahıs eki ise *tur-* fiilinden meydana gelmiştir (Timurtaş 1977: 110).

Eski Türkiye Türkçesinde *dur-* fiiliyle beraber, fiilin ek hâline gelmiş *-dur*, *-dür* şekilleri de kullanılmıştır; *-durur* şekli nispeten fazladır. Bugün sadece ekleşmiş şekil mevcuttur: yuvarlaklık, düzlük bakımından da kökün vokaline uymaktadır:

-durur: *nâdân durur* ŞD 50-13, *yil durur* DV 302-8, *dilde tesbîhüm durur* AD 15-5, *gözüme tağ durur* HŞ 1471.

-dur, *-dür*: *can senüdüür* ŞD 95-10, *nüktedândur bilür* HR 122, *ol bir güneşdür* AD 15-10 (Timurtaş 1977: 110-111).

Eski Türkçenin *turur/tururlar* yardımcı fiili, Batı Türkçesine t~d değişimiyle *durur* ve *dururlar* biçiminde geçmiştir. Üçüncü şahıslarda ekleşme Eski Anadolu Türkçesinde başlamış, fakat bu ekleşme Osmanlıca'nın sonlarına kadar tamamlanamamış, böylece *durur*, *dururlar* fiilleri ekleşmiş şekillerinin yanında karışık olarak uzun zaman kullanılmaya gelmiştir. Demek ki, Batı Türkçesinde başlangıçta üçüncü şahıs bildirme ekleri daima yuvarlak vokalli ve *d*'li olmuştur: *ağaç-dur*, *gice-dür* misallerinde olduğu gibi. Bu şekil Osmanlıca'da da uzun müddet devam etmiş ve ancak Osmanlıca'nın sonlarında vokal ve konsonant uyumlarına bağlanmıştır. Burada, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıca'da üçüncü şahısların ekleşmemiş oldukları zaman daima *durur*, *dururlar* şeklinde kaldıklarını; *dürür*, *dürürler* şekline geçmediklerini; eski metinleri okurken bunları vokal uyumuna uydurmanın doğru olmadığını belirtmeliyiz (Ergin 1985: 316-317).

Eski Anadolu Türkçesinde *dur-* veya *tur-* fiili *-p*; *-Ip/-Up* zarf-fiil ekiyle birlikte de kullanılmakta ve bilindiği üzere belirsiz geçmiş zamanı ifade etmektedir. Ancak aşağıdaki örneklerde daha çok 'süreklilik' anlamı vermektedir: “*dünyânuñ bir kaç gün fenâ lezzetine aldanup tururın*” MR N3b/2, “*tâ ki bundan bâkîsin gözünüle bakup göresin gönülile fikr edesin bilesin ki ne ni metlere müstağrak olup durursın*” MR 4a/1-2, “*Behlül dedi kim iy ebleh delü sensin kim bir loğmadan ötri bunca halkuñ gavğâsın başuña üşürüp ortalarında maşhara olup durursın*” MR 21a/4-5 (Yavuzarslan 2002: 110, 111, 139, 228)

Eski Anadolu Türkçesinde *-e tur/-e dur-*; *-ı tur/-i dur-* biçiminde oluşan ve süreklilik bildiren birleşik fiiller de bulunmaktadır: “*Resül 'aleyhi's-selâm dedi kim etüñ kızılığın ben henüz ağzuñda göre tururın*” MR 81a/14, “*gözünüle müşâhede kulu turursın*” MR 167a/17; “*ve dağı ta'âm yeyü tururken suyu çok içmeyesin*” MR 169a/2 (Yavuzarslan 2002: 234, 364, 366).

4. Osmanlı Türkçesinde Biçim ve Kullanımı

-*Dir/-DUr* bildirme eki, Osmanlı Türkçesi dönemi metinlerinde *durur* biçiminin yanı sıra yaygın olarak *-dır/-dir*, *-dur/-dür* biçimleriyle kullanılmıştır. Türkçenin tarihî metinlerinde sıkça karşımıza çıkan *turur*, *durur* biçimlerinin Osmanlı Türkçesi döneminde kullanımı azalarak yerini *-dır/-dir*, *-dur/-dür* biçimlerine bıraktığı görülmektedir.

Ayağı toprağıdur kühl-i cevâhir encüme
Âsitânı hâkidür ikil-i fark-ı Farkadân (Divan, Baki)

Ol duhterin adı Hüşrübâ'dır
Âdem-küşdür perî-likâdur (Hüsn ü Aşk, Şeyh Galip)

Bir 'Alîm'dür ki 'ilmine gâyat yok
Bir Kadîr'dür ki kudratına nihâyat yok (Tazarrunname, Sinan Paşa)

Ey Fuzûlî öyle kim bîmâr-i derd-i aşksan
Yok durur ölmekten özge hiç dermanıñ seniñ (Divan, Fuzuli)

“Hâlâ ‘Acemde dahi vardır derler, emma Hudâ ‘alîmdir sene1056 tarihinde Erzurumdan ‘Aceme gittim ...” (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi)

Bildirme eki *-dır/-dir* için *Kamus-ı Türkî*'de şu bilgiler verilmektedir: “-dır (در) fl. [imek masdar-ı gayr-i müsta'melin yani fi'l-i isnâdînin muzari, müfred gaibi olup, cemi: *dirler*. - dal'ın kesresi mulhik olduğu kelimenin son hecesinin harekesine göre kalın veya ince okunur: *nerededir?* ve *buradadır* gibi. - menfisi: *değildir*, *değildirler* yahut *değillerdir*.] Allah büyükdür; ecrâm-ı semâ'iyeye hisabsızdır. - «var» kelimesiyle beraber mevcudiyet beyan eder: *Burada şeker vardır*, bunun menfisi: «yokdur»: *Burada şeker yokdur*.” (Samî 1996⁷: 203).

Ayrıca burada, çalışmamızı yayıma hazırlarken karşılaştığımız, *-dır/-dir* bildirme ekiyle ilgili olarak kaleme alınmış iki makale yayınına değinmek gerekir. Bunlardan ilki, Hüseyin Kahraman Mutlu'nun “‘Tur-’ Yardımcı Fiilinin Kullanımı Hakkında”, adlı *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*'nde yayımlanan makalesidir. Mutlu bu çalışmasında, *tur-* yardımcı fiilinin Türk dili tarihi içindeki kullanım biçimlerini örnekleriyle birlikte işlemiştir. İkinci makale ise, Yeter Torun'un hazırladığı “+*DIR/+DUR* Bildirme Ekiyle Oluşturulan Bazı Yapıların Cümledeki Kullanımları” başlıklı *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*'de yayımlanan makalesidir. Torun bu çalışmasında, “+*DIR/+ DUR* bildirme ekinin terim sözlüklerinde nasıl tanımlandığı, dil bilgisi kitaplarında nasıl işlendiğine ilişkin bilgiler aktardıktan sonra, bu ekle oluşturulan çeşitli yapıların cümledeki kullanım biçimlerini örnekleriyle ele alınıp incelemiştir.

5. Çağdaş Türkiye Türkçesinde Biçim ve Kullanımı

Konumuzun temelini teşkil eden bu bölümde, Türkiye Türkçesinin yazı ve sözlü anlatımında +*Dir/+DUr* ekinin kullanımını ve işlevini örneklerle belirlemeye çalışacağız. Dillerde değişim doğaldır; her dil gerek iç sebeplerle gerekse dış

TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE
-Dir/-DUr (<TURUR) EKİ ve İŞLEVLERİ

sebeplerle sürekli değişime uğrar. Ortak Türkçeden bu yana Türkî dillerin bünyesinde pek çok fonetik, morfolojik, sentaktik ve leksikal değişimler olmuştur. Türkiye Türkçesinde de tarihî gelişim süreci içerisinde meydana gelen pek çok ses bilgisi, biçim bilgisi, cümle bilgisi ve sözlük yönünden değişimler, yapılacak olan karşılaştırmalarda kendini gösterecektir. Bunların bir örneğini teşkil eden +Dir/+DUr bildirme eki, Türkiye Türkçesinin tarihî dönemini oluşturan Eski Anadolu Türkçesinde fonetik ve morfolojik olarak değişik şekillere sahiptir: -dUr; dUrUr.

Osmanlı Türkçesinde ise *bildirme eki* olarak sadece -dir biçimi bulunmaktadır ve eklendiği kelimenin son sesine bağlı olarak ünlü uyumuna uymaktadır (Sâmî 1996⁷: 203b-c). Harf devriminden sonra, gerek Balkan diyalektlerinin etkisiyle gerekse Türkçeyi Eski Türkçeye yaklaştırma çabalarından bazı Türkçe çekim ve yapım eklerinin ünlü ve ünsüz uyumuna bağlı olarak farklı değişken biçimleri yazı dilinde ortaya çıkmıştır. Burada şüphesiz Latin harflerine geçerken Türkçenin söyleyiş özelliklerine dikkat edilmiştir ve Osmanlı imlasından farklı olarak yeni bir imla geleneği başlamıştır. Ancak bugün yazı dilinin imlası ile konuşma dilindeki eski Osmanlıca dil özelliklerinin korunması ikilik oluşturmaktadır. *gittim* (yazı dilinde); konuşma dilinde (*gıtdim*); buradaki -dim eki Osmanlı metinlerinde sürekli -d tonlu biçimde yazılmaktadır. Fakat günümüz konuşma dilinde, imlanın etkisiyle bu şekiller yerini *git-tim* biçimine bırakmaktadır. Bu imla-ses etkileşimine bağlı olarak, +Dir/+DUr eki de, konuşma dilinde, Türkçenin yazım kurallarına bağlı olarak hem tonlu hem tonsuz biçimleriyle telâffuz edilmektedir.

Türk dili gramerlerinde bu ekin kullanımından ve işlevlerinden çok, yapısına ve eklendiği gramer birimlerine geliş biçimleri işlenmiştir. Bu ek, Türk dil bilgisi kitaplarının çoğunda ayrı bir gramer birimi değil de daha çok *ek eylem* veya *cevher fiilin*in geniş zaman üçüncü tekil ve çoğul kişisinde konu edilmiştir:

“**İsim fiili:** şimdiki zaman 502. i- fiilinin şimdiki zamanına geniş zaman da demek mümkündür. Zaten ekleşme geniş zaman üzerinden oluşmuş, bu ekler geniş zaman çekiminin artıkları olarak kalmıştır. Fakat bugün esas itibarıyla şimdiki zamanı ifade etmekte, geniş zaman ifadeleri şimdiki zaman çekiminde bulunan geniş zaman fonksiyonundan ibaret kalmaktadır. Bu ekler birleştikleri ismin şimdiki zamanda fiil hâlinde ortaya çıktığını, çıkmakta devam ettiğini; ismin şimdiki zamanda olmakta bulunduğunu bildirir, haber verirler. Onun için bu ekler eskiden haber ekleri (edat-ı haber «haber edatı») denirdi. Şimdi de *bildirme ekleri* adı verilmektedir (Ergin 1985: 315).

Bugün bütün Türk gramerlerinde *ek eylemin* veya *isim fiilin* kişilere göre çekiminde 3. tekil ve 3. çoğul şahısta +Dir/+DUr ekleri verilmektedir:

“İsim fiilinin şimdiki zamanını karşılayan bu ekler bugün şöyledir:

- Teklik: 1. şahıs: -im, -im, -um, -üm
2. şahıs: -sin, -sin, -sun, -sün
3. şahıs: -dir, -dir, -dur, -dür; -tir, -tir, -tur, -tür

- Çokluk: 1. şahıs: -ız, -iz, -uz, -üz
2. şahıs: -sınız, sizin, -sunuz, sünüz
3. şahıs: -dırlar, -dirler, -durlar, -dürler; -turlar, -tirler, -turlar, -türler

Burada dikkati çeken bir husus; 3. tekil ve 3. çoğul şahısta verilen +Dİr/+DİrlAr; +DUr/+DUrlAr biçimindeki ekler şahıs eki midir; yoksa farklı bir gramatikal yapı mıdır? Eğer şahıs eki ise 3. çoğul şahısta çokluğu ifade eden +HAr biçimi ne olacaktır? Türkçede bütün zaman eklerinin 3. çoğul kişi eki +HAr'dır: *gel-di-ler; gel-ecek-ler; gel-miş-ler; gel-iyor-lar; gel-ir-ler; gelse-ler; gel-meli-ler* vb. Bu örneklerden de görüleceği üzere bütün zaman ve kip ifadelerinde 3. çoğul şahıs eki +HAr'dır ve zaman, kip eklerine getirilir. Yukarıda da +Dİr/+DUr gramer birimine eklenerek +DİrlAr/+DUrlAr biçimi oluşmuştur. O zaman bu biçim, şahıs eki değil, ayrı bir gramatikal kategoridir ve zaman zaman da anlatımda yer almaz: "Yalnız, teklik ve çokluk üçüncü şahıslar fiil çekimlerinde üçüncü şahıs ekinin bulunmamasına paralel olarak bazen kullanılmazlar: *hava güzel, çocuklar üzgün* misallerinde olduğu gibi. Fiil çekimlerinde şahıs eki yalnız şahıs eki olduğu, şekil ve zaman eki şahıs da ifade ettiği için üçüncü şahıslar daima eksizdir. Burada ise isim fiilinin üçüncü şahısları olarak bu ekler şahıstan başka kök, şekil ve zaman eki yerini de tutmaktadırlar. Onu için her zaman değil, bazen kullanılmazlar. Çokluk üçüncü şahısta bazen de yalnız çokluk eki kullanılır: *çocuklar üzgünler, annemler evdeler* misallerinde olduğu gibi. Bazen de çokluk eki asıl ekten önce getirilir: *evdelerdir* misalinde olduğu gibi." (Ergin 1985: 316).

Konuyu *ek eylemler* başlığı adı altında ele alıp inceleyen gramercilerimizden biri de Tahir Nejat Gencan'dır: "**-dir ekeylemi**: -dir ekeyleminin hangi kökten doğup nasıl geliştiğini dilciler türlü türlü yorumlarlar. En sağlama yakın yorum şudur: *-dir*, eski bir *turmak*, ya da *durmak* eyleminin geniş zamanı olan *turur* ya da *durur*'dan gelmelidir. Örnekler: *Ol taş turur, ol kuş turur.* = O taşır, o kuştur (*Divanü Lûgat-it-Türk I*). XV. yüzyıla doğru takılaştığını ve sık kullanıldığını gösteren örnekler çoktur: *Birdir ol, birliğine şek yoktur / Gerçi yanlış söyleyenler çoktur.* *MEVLİT* - Süleyman Çelebi XV. (Gencan 1971: 289).

Dil bilgisi alanında önemli çalışmalardan birinin sahibi olan bir diğer Türk gramercisi Tahsin Banguoğlu, *ek eylem* konusunu "Çevrik Kipler" ve "Cevher Fiili"⁹ başlıkları altında işlemektedir. Banguoğlu, çekimli fiillerin dışında bitmiş fiil karakterinde zamana bağlı bazı fiil şekillerinin varlığından bahsetmekte; bunların kullanımlarının farklı bir anlatım getirmekten daha çok bir *kip* için *çevrik söz* (périphrase) niteliği taşıdığını belirtmektedir. Yazı dilinde bu şekillerin ana zamanları karşılamak üzere üç şeklinin kullanıldığını dikkat çeker. [-**miştir**: *İçişleri Bakanı dün Ankara'dan şehrimize gelmiştir.* -**mektedir**: *Marmara bölgesinde*

⁹ "Cevher fiilinin bütün kişileri *er-mek* kökünden gelmiş değildir. Bu fiil geniş zaman kipinde karma bir çekim örneği gösterir. 3. kişide ise Eski Türkçeden beri *ermek* fiiline paralel bir salt fiil olma istidadı gösteren *turmak* fiili yer almıştır: *tur-ur> dur-ur>-dir tur-urlar>dur-urlar>-dirler.*" (Banguoğlu 1998: 474).

TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE
-Dir/-Dür (<TURUR) EKİ ve İŞLEVLERİ

şiddetli lodos fırtınası hüküm sürmektedir.; -acaktır: İşçi ikramiyelerinin dağıtımına pazartesi günü başlanacaktır.] (Banguoğlu 1990: 450-451). Banguoğlu, bu kullanımın 3. kişi çokluklarda da yaygın olduğunu belirtmektedir: [*gitmişlerdir, çalışmaktadırlar, kalacaklardır*]. Gerçekte bunlar geçmiş *geldi gittiler*, şimdiki zaman *sürüyor çalışıyorlar*, gelecek *başlanacak kalacaklar* anlamındadırlar. Onlara *çevrik kipler* (temps périphrastique) adını veririz. (Banguoğlu 1990: 450-451). Banguoğlu da diğer gramerciler gibi, cevher fiilinin 3. kişi eki olarak değerlendirdiği *-dir*'in bazı kiplerin bütün kişileri üzerine gelerek anlam değişikliği yarattığını belirtmektedir¹⁰. Banguoğlu, fiilin gerçekleştiği duruma bağlı olarak *mutlaka* anlatımından *herhalde, muhtemelen, umulur, belki* anlatımlarına kadar renkleri taşıdığını belirtir ve bu yapıları da yukarıdaki *çevrik kipler*den saymaktadır (Banguoğlu 1990: 451).

Bugünkü Türk gramerlerinde *i-* fiilin zaman çekimleri ek eylem adı altında yer almaktadır; ancak *i-* fiili Eski Türkçe *er-* fiiline gider, *-dir/-tir* gramer birimi ise Eski Türkçe *tur-* fiilinden gelir: “Yalnız, bildirme eklerinin birinci, ikinci şahısları *er-* fiilinin geniş zamanının ekleşmesinden doğmuştur. Üçüncü şahıslar ise başka bir fiilden gelirler. Bu fiil *tur->dur-* fiilidir. Eski Türkçede ana yardımcı fiil önce yalnız *er-* idi. Üçüncü şahıslarda da *er-* kullanılırdı. Sonradan buna *tur-* yardımcı fiili de katılmıştır. İşte Eski Türkçede üçüncü şahısların *turur, tururlar* yardımcı fiili aynı fonksiyonla Batı Türkçesine de geçmiş ve bildirme üçüncü şahıslarının temelini teşkil etmiştir.” (Ergin 1985: 316).

Muharrem Ergin'in belirttiği üzere ek eylemdeki şahıs eklerinin kaynağını *er-* fiilinin geniş zaman çekimine gelen zamir kaynaklı kişi ekleri oluşturur: [*er-ür men; er-ür-sen, er-ür (ol), er-ür biz, er-ür siz, er-ür olar*]. *er-* fiili gibi *tur-* fiilinin de 3. tekil ve 3. çoğul geniş zaman çekimleri hece yutulması sonucunda ek biçimine gelerek isim soylu kelimelere; zaman çekimlerine ve kiplere eklenerek söylemde “kuvvetlendirme”, “olasılık” ve “kesinlik” gibi kavramlar ifade eder. Öyleyse iki ayrı fiilden gelmiş olan bu yapıları *i- < er-* fiilinin geniş zaman veya şimdiki zamanı altında vermek doğru değildir. *+Dir/+DirIAr; +Dür/+DürIAr* gramatikal yapılarını farklı bir dil bilgisi terimi altında işlemek gerekir. Belki de ‘kiplik ifadeler’ başlığı altında incelemek gerekecektir. Bu durum Türkçeyi yabancı dil olarak öğretmede de sorun teşkil etmektedir. Türkçe öğretimi için yazılan Türkçe ve yabancı dildeki gramer kitaplarında konu şu şekilde işlenmektedir: “**Ekeylem** (*Verbum substantivum, Verbum prädikativum; Verbe substantif, verb predicatif; Substantive verb, predicative verb*) sözcüklerin sonuna gelerek onların eylem gibi kullanılmasına yarar. **Geniş Zaman Kipi**: Ekeylemde geniş zaman, şimdiki zaman kavramı da taşır. Geniş zaman kipinin üçüncü tekil ve çoğul kişilerinde *-dir* eki çoğu kez kullanılmaz. “Ahmet hastadır.” yerine “Ahmet hasta” denir (Koç 1990: 291, 294).

¹⁰ “Cevher fiilinin 3. kişi eki *-dir* çekim halinde bazı kiplerin bütün kişileri üzerine gelerek anlam değişiklikleri getirir: *sevmişim-dir, seversin-dir, seviyor-dur, seveceksiniz-dir*.” (Banguoğlu 1998: 451).

Robert Underhill'in *Turkish Grammar* adlı kitabında *+Dir/+Dur* eki, ayrı bir ek olarak verilmiştir: “-Dir¹¹ eki karışık bir unsurdur, kullanımı hakkında pek çok tartışma vardır, bununla beraber herhangi bir şahıs eki ile birlikte kullanılabilir, daha fazla üçüncü şahısla kullanılmaktadır. Konuşmacı tarafından bir durumun gerçekliliği ve belirliliği ifade etmede kullanılır. Bu durumda genel ifadeler için kullanılır: *Atlar tembeldir* “Horses are lazy” (a general statement about horses), *atlar tembel* “The horses are lazy” (at the moment).

“The suffix *-Dir*: The function of *-Dir* is to emphasize the truth of the statement being made. It is added after the personal ending; it is most frequently, and in the written language almost invariably, used with the third person. Since the third person ending is otherwise zero, *-Dir* becomes attached to the predicate (or tence). One use, as we have seen already, is for statements of general validity: *İstanbul şehrinde iki milyon kişi vardır* “There are two million people in the city of Istanbul”. (Underhill 1990: 207).

Çağdaş Türkiye Türkçesinde *-dir/-dir* bildirme eki çeşitli yönleriyle işlendikten sonra, bu ekin farklı işlevleri ve kullanımları maddeler hâlinde yazılı ve sözlü dilden belirlenmiştir.

-Dir ekinin İşlevleri ve Kullanım Biçimleri

1. Türkçede *-Dir* eki bilimsel dilde isim soylu cümlelerin yüklemine kullanılır:

- Demir bir elementir. (Kimya)
- *+lık* eki isimlerden isim türeten bir ektir. (Dil bilgisi)
- Dünyanın uydusu aydır. (Coğrafya)
- Jaguar kedigiller ailesindedir. (Biyoloji)
- p sayısı 3,14'tür. (Matematik)
- Türk edebiyatında ilk tiyatro eseri, Şinasi tarafından yazılan Şair Evlenmesi'dir. (Edebiyat)

2. Bir sözü yüklem olduğunda *-Dir* eki ile birlikte kullanılır veya bir sözünün eksiltili kullanımlarında yer alır: *Ahmet bizim sınıfın en çalışkan öğrencilerinden biridir*; *Ahmet bizim sınıfın en çalışkan öğrencilerindedir*”.

3. *-(I)yor*; *-AcAk*; *-mIş*; *-mAktA*; *-mAll* gibi fiil çekimi ekleriyle birlikte kullanılır:

anlıyordur, söyleyecektir, yardım etmiştir, çalışmaktadır, okumalıdır.

¹¹ “The suffix *-Dir* is common in written or newspaper Turkish but relatively much less common in the colloquial language (Underhill 1990: 33).

TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE
-Dir/-Dür (<TURUR) EKİ ve İŞLEVLERİ

4. İsim cümlesinin yüklemine gelerek kesinlik ifade eder; bir durumu açıklamaktan çok onun kesin o şekilde olduğunu ifade eder: *Bugün hava güzeldir.* Burada ‘hava’ın kesin güzel olduğu ifade edilmektedir.

5. Bir nesneyi diğer nesnelere ayırmada isim cümlelerinde -Dir ekini kullanırız: *Bu nedir? Bu arabadır.* Bu örnekte sorulan nesnenin ‘araba’dan başka bir şey olmadığı vurgulanmaktadır.

6. Konuşma dilinde isim cümlelerin yüklemelerinin sonundaki bu ek düşürülür: *O, benim en iyi arkadaşım.* krş. *O, benim en iyi arkadaşımıdır.*

7. Matematik dilinde dört işlemde vb. kullanılır: $2+2=4$: *iki artı iki eşittir dört,* krş. *iki artı iki dört eder.*

8. *şimdi, çoktan, galiba* gibi zarflarla bazı fiil kiplerinde kullanılır ve çeşitli anlam değişiklikleri ortaya çıkar: *O, şimdi gelmiştir; o, şimdi geliyor; o, çoktan gelmiştir.*

9. Sıfatların en üstünlük derecesiyle oluşturulan özne grubunun yüklemine kullanılır: *Sınıfımızda en uzun öğrenci Ali’dir.*

10. Zaman ve süreç bildiren kalıp ifadelerde: *nicedir; ne zamandır; aylardır; senelerdir* vb.

6. Sonuç

- Türk dilinin en eski dönemlerinden beri kullanılagelen *tur-* fiili, Eski Türkçenin Orhon Yazıtlarında gerçek anlamında kullanılırken, Uygur dönemi metinlerinde yardımcı fiil olarak kullanılmaya başlamıştır. Ayrıca *tur-* fiili bu dönemde, birleşik zaman çekimlerinde kullanılmamaktadır.
- Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde *tur-* fiili gerçek anlamından daha çok, genellikle zarf-fiille genişletilmiş yapılara gelerek birleşik fiil oluşturmuştur. *tur-* fiilinin ek durumuna gelmiş biçimi olan *-ptur* örneğine, bu dönemde sadece *Atabetü'l-Hakayık*’ta rastlanmaktadır.
- *tur-* fiilinin yardımcı fiil ve bildirme işlevleri yanında enklitik olarak fiil çekimi biçiminde kullanımı, daha çok Harezmi ve Eski Kıpçak Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra “*tur-* fiili Harezmi Türkçesinde zarf-fiil ekiyle birlikte, eylemin bir anlık oluşu veya sürekliliği tarzında birleşik fiiller de oluşturur.
- Eski Anadolu Türkçesi döneminde hem *-dur* hem de *durur* biçimiyle isim tabanlarına gelerek, isimlerin yüklem görevinde kullanılmasını sağlar. Aynı zamanda fiil zaman ekleri üzerine gelerek, ‘kesinlik, kuvvetle ihtimal vb.’ kiplik ifadeler belirtir.
- Osmanlı Türkçesi döneminde *-durur* biçiminin yanı sıra yaygın olarak *-dır/-dir,* *-dur/-dür* biçimleriyle kullanılmaktadır. Üçüncü şahıslarda ekleşme Eski

Anadolu Türkçesinde başlamış, fakat bu ekleşme Osmanlıcanın sonlarına kadar tamamlanamamış; böylece *durur*, *dururlar* filleri, ekleşmiş şekillerinin yanı sıra karışık olarak uzun zaman kullanılagelmiştir. Bildirme ekinin ünlü uyumuna uyarak kullanılması ise bu dönemin sonlarına rastlamaktadır.

- Çağdaş Türkiye Türkçesindeki kullanımında ise *-dur/-dir*, *-dur/-dür*; *-tır/-tir*, *-tur/-tür* değişken biçimleri, Türkçenin ünlü ve ünsüz uyumu kurallarına bağlı olarak genişlemiştir. Çağdaş Türkiye Türkçesinde dil bilgisi kitaplarında anlatıldığı gibi kişi eki kategorisinde değil, daha çok isimlere gelerek isimlerin 3. tekil şahısta yüklem olarak kullanılmasını sağlar ve cümleye 'kesinlik, ihtimal vb.' kiplik ifadeleri katar. Aynı zamanda fiil zaman ve kişi eklerinin de üzerine gelerek, yine kiplik anlamlar verir.

Kaynaklar

- ARAT, Reşit Rahmeti (1991), *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1992), *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atabetü'l- Hakayık*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATALAY, Besim (1946), *Bergamalı Kadri, Müyessiret-ül-Ulûm (Muyyasıratu- 'l- 'Ulûm) (Tıpkıbasım, Çevriyazılı Metin ve Dizin)*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ECKMANN, János (1996), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Yayıma Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984), *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008), "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi", *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2:36-56.
- ERGIN, Muharrem (1985¹⁶), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERGIN, Muharrem (1988⁴), *Üniversiteler İçin Türk Dili*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- GABAIN, A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GABAIN, A. Von (1988a²), "Codex Comanicus'un Dili", *Tarihî Türk Şiveleri*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- GABAIN, A. Von (1988b²), "Eski Türkçe", *Tarihî Türk Şiveleri*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- GENCAN, Tahir Nejat (1971²), *Dilbilgisi*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZKAN, Mustafa (2000), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KOÇ, Nurettin (1990), *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul: İnkilâp Yayınevi.
- KORKMAZ, Zeynep (2003²), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MUTLU, Hüseyin K. (2007), "Tur- Yardımcı Fiilinin Kullanımı Hakkında", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1: 103-110.

TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE
-Dir/-Dur (<TURUR) EKİ ve İŞLEVLERİ

- SÂMÎ, Şemseddin (1996⁷), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- TEKİN, Şinasi (1976), *Maitrisimit, Burkancların Mehdisi Maitreya ile Buluşma, Uygurca İptidai Bir Dram*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- TEKİN, Şinasi (1992²), “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- TEZCAN, Semih (1983), “Uygurca”, *Türk Ansiklopedisi*, Cilt XXXIII, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- TİMURTAŞ, Faruk (1977), *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TORUN, Yeter (2003) “+DIR/+ DUR Bildirme Ekiyle Oluşturulan Bazı Yapıların Cümledeki Kullanımları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2003/ I: 111-122.
- VARDAR, Berke, N. GÜZ, E. HUBER, O. SENEMOĞLU, E. ÖZTOKAT (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.
- YAVUZARSLAN, Paşa (2002), *Mûsâ Bin Hâcı Hüseyin el-İznikî Münebbihü’r-Râkidîn (Uyurları Uyandırıcı) I, Giriş-İnceleme-Tenkitledi Metin-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1980), *Yabancılar İçin Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Türkçe Kursu Yayınları.